

ӘОЖ: 930; МҒТАР 03.20; 03.81;21.15
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.606>

Д. МҰСТАПАЕВА*

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mdilda@mail.ru

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІНІҢ ЖӨНДЕЛУ ЖАҒДАЙЫ, ЗЕРТТЕЛУІ **(XIX ғ.–XX ғ. басы)**

Аңдатпа. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі және оның жанындағы көне ғимараттар сан ғасырлар бойы көптеген саяси-экономикалық, тарихи өзгерістердің куәсі болған орындар. XII ғ. елдің зиярат ететін орыны болған бұл киелі орын XIV ғ. Әмір Темірдің кезеңінде қайта жаңғыртылып салынды. Кейінгі қазақ хандығының астанасы болған тұста көптеген тарихи оқиғалардың куәсі болған бұл киелі орынның 19 және 20 ғ. басындағы жағдайы, кесене және оның маңындағы тарихи орындардың жағдайы берілген мақалада баяндалады. Мақалада XIX ғасырдың басында, Қоқан билігі кезеңіндегі кесененің және оның ішіндегі бөлмелердің, кесенені қоршаған қала қорғандарының жағдайы, көптеген ғасырлар бойы Әзірет Сұлтан жанына орныққан ескерткіштер туралы айтылады. Әзірет Сұлтан кесенесі, оның жанындағы кесенелер тағдырының Қоқан дәуірі, Орыс империясының билігі кезеңіндегі жүргізген саясаттары, іс-әрекеттеріне байланысты болғаны белгілі. Бұл жайында, кесене жағдайы туралы сол кезде жазып, деректер қалдырған зерттеушілер жазбалары, әскери адамдар мен ғалымдардың зерттеулерінен, суреттер мен фото суреттерден көруге болады.

XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесіне байланысты жарияланған М.С. Бекчурин, П.И. Лерх, И.И. Пашино, А.К. Гейнс, т.б. жазба деректері, В.В. Верещагиннің суреттері мен Түркістан альбомының, Түркістан археология әуесқойларының үйірмесінің жұмысы ерекше болды. П.Н. Ахмеров, Ә. Диваев, Н.С. Лыкошин, т.б. зерттеушілер өз мақалалары мен зерттеу жұмыстарында кесене туралы жан-жақты зерделеді. Мақалада XIX ғасыр, XX ғ. басындағы кесене, кесененің жағдайы, зерттелуі, жөнделуі туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Әзірет Сұлтан, Түркістан, кесене, ескерткіш, ғимарат, зиярат, зерттеу.

D. Mustapayeva

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mdilda@mail.ru

State of Restoration, Study of the Mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi **(XIX century – early XX century)**

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мұстапаева Д. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жөнделу жағдайы, зерттелуі (XIX ғ.–XX ғ. басы) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №2 (120). – Б. 237–247.
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.606>

***Cite us correctly:**

Mustapayeva D. Qoja Ahmet Iasau i kesenesinin jondelu jagdaiy, zerttelui (XIX g.–XX g. basy) [State of Restoration, Study of the Mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi (XIX century – early XX century)] // *Iasau i universitetinin habarshysy.* – 2021. – №1 (119). – B. 237–247. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi2.606>

Abstract. Over the centuries, the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi and the ancient buildings next to it have witnessed many political, economic and historical changes. The holy place, which in the XIIth century was a place of pilgrimage among the people, was transformed and equipped by Emir Timur in the XIVth century. Later, in the everyday capital of the Kazakh Khanate, these places were also witnesses of many historical events, and the article tells about the position of this place, the mausoleum and nearby historical sites in the XIXth century and the beginning of the XXth century. The position of the mausoleum, its premises, fortifications around the city in the early XIXth century, during the reign of the Kokand Khanate, as well as monuments located near Azret Sultan for centuries are described. The fate of the Azret Sultan mausoleum and the mausoleums adjacent to it was associated with politics and events during the reign of the Kokand Khanate and the Russian Empire. The article contains notes of researchers who at that time wrote about the position of the mausoleum, drawings and photographs of research by military and scientists.

Particular interest are the written information of the XIXth century left by M.S. Bekchurin, P.I. Lerhom, I.I. Pashino, A.K. Gaines, photos, Turkestan album by V.V. Vereshchagin, the work of an amateur archaeological circle. A comprehensive study of the mausoleum can be found in articles and works of P.N. Akhmerova, A. Divaeva, N.S. Lykoshin. The article tells about the mausoleum, its position, research and renovation in the XIXth century and the beginning of the XX th century.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, Azret Sultan, Turkestan, mausoleum, monument, building, pilgrimage, research.

Д. Мустапаева

кандидат исторических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mdilda@mail.ru*

Состояние реставрации, изучение мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави (XIX в.–начало XX в.)

Аннотация. На протяжении веков мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави и древние здания рядом с ним были свидетелями многих политических, экономических и исторических изменений. Святое место, которое в XII веке являлось местом полонничества в народе, было преобразовано и обустроено Эмиром Тимуром в XIV веке. В статье рассказывается о состоянии этого святилища в XIX и начале XX в., о состоянии мавзолея и прилегающих к нему исторических мест, ставших свидетелями многих исторических событий. Описывается положение мавзолея, его помещений, укреплений вокруг города в начале XIX века, в период правления Кокандского ханства, а также памятников, расположенных близ Азрет Султана на протяжении веков. Известно, что судьба мавзолея Хазрет Султан, его мавзолеев зависела от Кокандской эпохи, политики и действий, проводимых в период правления Российской империи. Об этом можно увидеть в записях, исследованиях, на рисунках и фотографиях исследователей, военных и ученых, которые в свое время писали и оставляли данные о состоянии мавзолея.

Особое место занимают письменные сведения, составленные в XIX веке М.С. Бекчуриным, П.И. Лерхом, И.И. Пашино, А.К. Гейнсом, фотографии и Туркестанский альбом В.В. Верещагина, работа любительского археологического кружка. Всестороннему изучению мавзолея посвящены статьи и труды П.Н. Ахмерова, А. Диваева, Н.С. Лыкошина. В статье повествуется о состоянии мавзолея, его исследовании и ремонте в XIX веке и начале XX века.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясауи, Азрет Султан, Туркестан, мавзолей, памятник, здание, полонничество, исследование.

Кіріспе

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайы, зерттелуі, ол туралы деректер ХІХ–ХХ ғғ. жүргізілген саяси оқиғалар, әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен ұласып жатты. Әр кезең өзіне тән оқиғалар мен өзгерістерге толы болды және ол Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайына ықпал етті.

ХІХ ғ. 1815–1864 жж. аралығында Қоқан хандығы кезеңіндегі Әзірет Сұлтан кесенесінің жағдайы аса жақсы болған жоқ.

1819 ж. Қоқан хандығы кезеңінде мазар шейхтеріне грамоталар береді.

ХІХ ғ. екінші жартысындағы әдебиеттерде Түркістан қаласы және кесене туралы көптеген деректер бар. Орыс саяхатшылары, зерттеуші ғалымдары, әскерилер Ахмет Ясауи кесенесі туралы деректер береді [1, 59-б.].

ХІХ ғ. 1859 ж. Түркістанда қоқандықтар тұтқынында болған саяхатшы Н.А. Северцев Әзірет Сұлтан кесенесі, құрылымы туралы жазды [2]. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жағдайы туралы әр түрлі деректерден кездестіруге болады.

Түркістанға он тоғызыншы ғасырда келген саяхатшылар, әскери адамдар, зиялы қауым қала, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, ғимараттар туралы жазып қалдырған. Шығыстанушы ғалымдар М.С. Бекчурин, П.И. Лерх, И.И. Пашино, т.б. жазба деректерінде кесене туралы мәліметтер қамтылады [3].

Суретші В.В. Верещагин 1866 ж. Түркістанда болып Әзірет Сұлтан кесенесі, қала туралы суреттеп жазды. А.К. Гейнсте Түркістанға сапар шегіп, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, қала құрылымы, өмірі туралы «Путешествие в Туркестан» еңбегінде айтты [4, 225-б.].

Кесенені зерттеуде Түркістан археология әуесқойларының үйірмесінің жұмысы ерекше болды. Үйірме мүшелері П.Н. Ахмеров, Ә. Диваев, Н.С. Лыкошин, т.б. зерттеушілер өз мақалалары мен зерттеу жұмыстарында кесене туралы жан-жақты зерделеді [5].

Негізгі бөлім

Түркістан 1819 жылы Қоқан хандығының қарамағына енген соң, кесене жағдайына да өзгерістер енгізілді. Кесененің уақышын басқару жүйесі өзгерді. 1840 жылдары Құдияр хан келген соң кесенедегі мутауалі қызметі қысқартылады [6].

Қоқан билігі кезінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесін басқару шайх-ислам, әзлер, нақыптарға тиді. Бұлар шежіре тарату бойынша Ахмет Ясауидің немересі, қызынан тараған ұрпақтары ретінде көрсетіледі. Шежіреде бұл бағыт әке жағынан Ахмет Ясауидің әкесінің інісі Садр шайхпен байланысты көрсетіледі. Қоқан билігі кезінде өз шежіресі бойынша Қожа Ахмет Ясауи ұрпақтары ретінде ұмтылыстарға қол жеткізген. ХІХ ғ. басында Садр шайхтың ұрпақтары Ахмет Ясауи мазарынан толық қол үзген [7, 79 б.].

ХІХ ғ. нақып, шайхул ислам, әзлер кесенені, қала өмірін басқару мүмкіндігін алған. Сол кезеңде жазылған құжаттар, васиха, арыз, уақып туралы құжаттар Ахмет Ясауи мазарын басқарудағы әлеуметтік топтар арасындағы шиеленістерді зерттеуге мүмкіндік береді.

Қоқан билігі қарамағындағы елдің жағдайының аса ауыр болуына себеп болған салықтармен елдің тіршілігі мен тұрмысын шырмап қойды. Бұл туралы зерттелген зерттеулер мен елде сақталып айтылып келген аңыз, деректер көп. Халықтан салықтың бір бөлігі астық түрінде, киім, ақша түрінде алынғаны белгілі [8, 209-б.]. Әскери күштері сипо, салт атты, сарбаз (жаяу) зеңбірекші болып бөлінген. 1990 жылдары Әзірет Сұлтан қорық мұражайының экспозициясында Қоқан кезеңінен қалған зеңбірек тұрған болатын. Қоқан билеушілері кезеңінде Әзірет Сұлтан кесенесіне аса қамқорлық жасамаған.

1866 ж. Түркістанға келген А.К. Гейнс күнделігінде кесененің оңтүстік бөлігінде кірпіштен салынған ғимараттар болғанын суреттейді. Сол кездегі кесенені басқарған шейхул ислам Әзірет Сұлтан ұрпақтарынан Қоқан ханы тағайындап отырған. Кесене жағдайы Қоқан хандығы кезінде күтімсіз болды. Кесененің қазандық бөлмесінің қабырхана бөлмесіне кіре беріс ойығындағы сталактиттер, қабырғалар, өрнекті белдеулердің күтімсіз қарайғаны байқалады. Мешіт бөлмесі, кірер тұс пен есігі қатты ысталған. Қоқан әскерлері құрған баспаналар кесененің сипатын бұзды. Кесенедегі қосалқы бөлмелер қоқандықтардың азық-түлік және әскери заттарын сақтайтын қойма ретінде қолданылды. Кесененің биік қас беті қарауылдар үшін бақылау мұнарасы ретінде қолданылған.

1846 жылы Қоқан әскерінен бас сауғалаған тәжік Қанат шах қамал ішін паналап, қорғанған, оны алу үшін қоқандықтар арықтардағы суды көтеріп, бекініс аумағын сумен бастыруға бұйрық береді [6, 38-б.].

1-сурет. XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесінің оңтүстік қас беті

Әзірет Сұлтан кесенесінің үлкен бөлмесінде суық кездерде қоқан күзетшілері от жағып, суық түндерде жылынудың салдары сталактиттерге, бөлмелердің сипатына кері әсер етті. Ол кезде қаланың негізгі басты кеңесі қожа шейхул ислам, үш қожа, қала ақсақалдары және қазы болды.

Қоқан кезінде мутауали қызметінен Садр шайх ұрпақтары аластатылып, орнына жанама тармақтан қожалар қойылған болатын. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің уақыпын басқарудан Садр шайхтың тікелей ұрпақтарын аластату үлкен наразылыққа алып келді. Сол кезеңнен бастап Қоқан хандары өздері тағайындаған мазар шайыхтарына ықылас танытқан қолхаттар беріп отырған.

Н.И. Потанин 1829 ж. 12 тамыз–1830 ж. 24 мамыр аралығында жазған жазбасында Қоқан елшілігімен бірге жүрген жолдары, басынан өткен оқиғаларын сипаттай отырып, Түркістан қаласын ел «Әзірет Сұлтан» деп айтайтынын, онда көптеген ескерткіштер, қасиетті орындар барын сондай-ақ, Әзірет Сұлтанға көптеген адамдар келіп зиярат жасайтыны, байлар, бақуаттылар қайтыс болған туысқандарын осы жерге жерлеуге алып келетінін жазады. Әрине, жерлеуге алып келген адамдар қазақ қоғамында сол кезеңде өзіндік орын алған тұлғалар болғаны белгілі. Сол кезеңде, әсіресе, Арқадан, сондай-ақ, қазақ жерінің бар тарапынан алып келіп жерленген. Бұл дәстүр 1884 жылға дейін жалғасқан. Бұл жерде жерлену әрбір мұсылман үшін үлкен мәртебе, бақыт болды [9, 260-б.].

XIX ғ. ортасындағы 1847 ж. кесенеге қатысты уақыптық құжатта уақып пайдасы он бөлікке бөлінген. Соның ішінде бір бөлігі Қожа Ахмет Ясауи мазарының ғимаратын жөндеуге, жайнамаз, төсеніш, шырағдан үшін май алуға берілген [10, 148-б.].

1859 тамыз айында жазылған құжатта уақыпқа берілген екі танап жер мен бірнеше дүкендерден түскен қаржының Әзірет Сұлтан кесенесін, қабырхананы жөндеуге жұмсау туралы талапты көруге болады. Кесененің уақыптық иелігінің жағдайы туралы Ата Қожа ишанға молда Арыс қожаның жазған хат-арызында шейх әл-ислам, әзизлер тарапынан, қазы қалың аттары, жұма күндері жасалатын хәлім асы туралы деректер кездеседі [11]. Арызда алты дүкеннен түскен қаржылар құдықты жөндеуге, шырағандарға май, тахаратханаға ағаш алуға арналғаны айтылады. Бұл құжатта Арыс қожа арызында тахаратхана үшін уақыптық ағаштар, шырағандар үшін май алу мәселесін айтады, бұл құжат сол кезеңдегі қалыптасқан әлеуметтік-экономикалық жағдайдың шиеленіскен сипатын көрсетеді.

XIX ғ. 1819–1864 жылдар аралығында, Қоқан билігі тұсында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің аумағына мұнаралар мен қарабайыр қорғау орындары салынған. Қам кесекпен қоршалған кесене қамалға айналдырылды. Бұл қамал ретінде шайқаста бекінуге, жаудан қорғануға мүмкіндік берді. 1843–1849 жылдары қала жаңа қорған қамалмен қоршалды [12, 168-б.].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қазандық бөлмесінің солтүстік тұсындағы ойықтағы қабырға есігінің оң және сол жақ қабырғаларында XIX ғ. басында, ортасында жазылған жазулар болған. Оны XIX ғ. 1871–1872 ж.ж. түсірілген фотосуреттерде, Түркістан альбомында көрініс тапқан [13]. 1860 жылдардағы суреттерде ыс басқан, қазандық бөлмесінің солтүстік қабырғаларын, сталактиттерді көруге болады (2-сурет).

Қазандық бөлмесінің солтүстік қабырғаларына сол кезде түсірілген жазулардың сапасын мен XIV ғ. көркем жазулармен салыстыру мүмкін емес. Қоқан билігі кезінде кесенеге жөндеу жұмыстары жүргізілмегенін көруге болады.

Қазандық бөлмесінің, яғни, Жамағатхан бөлмесінің солтүстік қабырғаларына, қабырхана есігінің оң және сол жақ тұстарына мата, қағазға түсіріліп, қабырғаға жапсырылған мәтіндер болды. Сол кезеңдегі аспалы шамды да көруге болады.

Өз дәуірінің шебер каллиграфы деп саналған Мұхаммед Әли хан 1838 жылы кесенеге зиярат ете келіп, соның белгісі ретінде көркем қолтаңбамен қағазға кәлиманы жазып, қабырханаға есігінің жанына іліп қойған. Бұл жазу көп уақыт бойы сол солтүстік қабырғада ілулі тұрған. Қоқан билеушілерінің ешқайсысы кесенеге қамқорлық жасай қоймады. Сол кездегі қоқан әскерлерінің үйме-жүйме салған құрылыстары кесененің сұрқын бұзып тұрды. Кесененің өзін, биіктігін пайдаланып, күзетші қарауыл қойылды. Қыс кезінде қарауылдар от жағып, соның салдарынан бөлмелері қатты ыс басып қарайған.

1846 жылы Қанат шах Қоқан әскерлерінен қамал ішіне кіріп бірнеше ай қорғанған. Сол кезде қоқандықтардың басшысы Әзіз Паруаншы қамалды алудың, қалаға кірудің талай жолдарын қарастырады. Ол кезде қаланы сумен қамтамасыз ететін арықтар көп болған еді. Сол арықтардың ізі кейінгі кезеңге дейін сақталды. Бекініс іргесіндегі аумақты сумен бастыру мақсатымен қаладағы арықтардағы суды көтеруге бұйрық берген. Бұл іс-әрекет кесененің, оның айналасындағы тарихи құнды құрылыстардың су басып, құлауына мүмкіндік жасады [6, 40-б.]. Сол кезде бірқатар алдыңғы ғасырларда салынған кесене т.б. құрылыстар зардап шеккен. Сол себепті Қоқан билеушілерінің билік үшін жүргізген іс-әрекеттерінің нәтижесі кесене мен оның жанында орналасқан құрылыстардың әлсіреуіне ықпал етті. XIX ғ. 70-ші жылдары көп уақыт бойы жөндеу жүргізілмеген, қабырғалары жарылған кесененің қазармаларды басып қалудан қауіптеніп, кесенені бұзуға қаулы шығарған. Тек Ташкеннен келген қаулы кесенені бұзудан сақтап қалды.

XIX ғ. 50-ші жылдарының аяғында Қазақстанда Қоқан билігіне қарсы көтеріліс көп болды. Себебі, Қоқан билеушілерінің халыққа берген қанауы ушығып тұрған еді. Ең сорақы салық түрлері елдің ашуын тудырды. Қоқан қанаушылары, ауыр салық, көрсеткен

қорлықтарының нәтижесін көрді. Шымкент аумағына зекет жинауға келген Мырза биді қазақ көтерілісшілері талқандады. Дешті Қыпшақ пен Түркістанда қазақ руларының көтерілісі кең аумақты қамтып, Қоқан билеушісінің өкілі Мырза Ахмедті тұтқындады [14, 51-б.].

Осындай жағдайда Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесін қорғандармен қоршап, бекініске айналдырған. Кесене орналасқан қала цитаделі мен қаланы қоршаған ұзындығы үш жарым шақырымдық қорған қамал, оның он бір мұнарасы, қақпалары болған. Осыған қарап, Түркістан қаласын ұзындығы үш жарым шақырымдық қорғанмен қоршаған кезде Қоқан әмірлігі жан-жақтан ұсталар жалдаған болар деген болжамдар айтылады [15].

Қоқан қол астында кезінде қаланың көшелері бекініске барып тірелген. Қаланы суару үшін су Сыр бойынан алынып арық арқылы қалаға таратылды. Сол кезде ел қолданылған су тек құдықтан алынған. Қоқан билігі кезінде кесененің сақталу, жөнделуі аса жақсы деңгейде болмады. Қала аумағында, кесенедегі XIV ғ. одан ілгері замандардан сақталып келген көптеген құнды заттай деректер жойылды. Кесене аумағындағы ор қазу, т.б. іс-шараардың арқасында құнды нысаналарға зиян келді. Қосымша әскерлер тұруға арналған баспаналар, қорғандар мен қоршаулар, қоқан билеушілерінің әскери іс-әрекеттеріне қызмет етті.

1864 жылы Түркістанға Патшалық Ресей империясының саяси мақсаттарын орындау жоспарының жалғасы ретінде генерал Черняевтың қарамағындағы, патша әскерлерінің полковник Веревкин басқарған топтары шабуыл жасап, сол кезеңде Ахмет Ясауи кесенесі зеңбірекпен атқылған. Кесененің батыс және солтүстік батыс қабырғаларына он бір ойық қалдырған бірнеше зеңбірек оғы атылды. Осының салдарынан 1886–1887 жылдары ғимараттың отыра бастаған батыс тұсына тіреулер өрілген [6, 12-б.]. Бұл тіреулерді қазіргі кезеңде де көруге болады. 19 ғ. кесененің құлап қалмауына негізделіп орнатылған бұл тіреулер қазіргі кезеңде сол бір кезеңнің тарихи дәлелі ретінде сақталып отыр.

Түркістанға орыс әскерлері келгеннен кейін 1864 жылдан соң, Қожа Ахмет Ясауи әскерилердің азық-түлік дүкеніне, Рәбия Сұлтан бегім мазары қоймаға айналған. Кесененің оңтүстігінен 75 м. жерде орналасқан Рәбия Сұлтан бегім мазары 1895 жылы құлаған (3-сурет).

1865–1866 ж.ж. Түркістанда болған М. Бекчурин Әзірет Сұлтан кесенесін, оның жанында орналасқан күмбезді ғимарат Рәбия Сұлтан Бегім мазарын сипаттап жазады [16, 61-б.]. Түркістан альбомында да кесене, оның ішкі сипаты, нақты айтқанда қазандық, есіктері, сырты, айналасында орналасқан кесенелер, атап айтқанда Рәбия Сұлтан бегім кесенесі көрсетілген. Осыған байланысты Түркістан альбомының дерек ретіндегі орны ерекше.

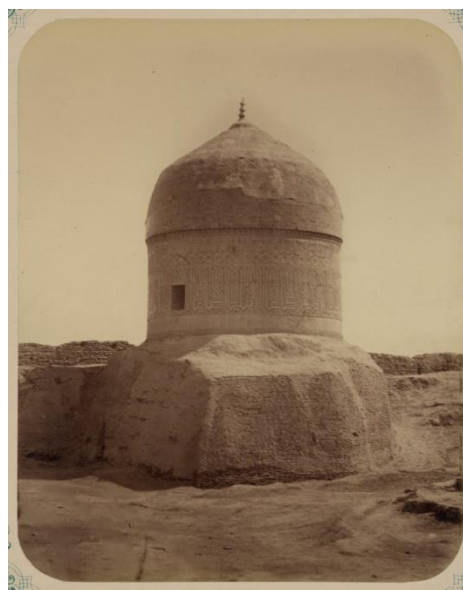
Ахмет Ясауи кесенесіне келген зияратшылардың легі ғасырлармен өлшенеді. Түркістан альбомында кесененің керемет жазулары, ислам өнерінің тамаша көрінісі, қала өміріне назар аударғанда фотосуретте сол кезеңге тән базар, қала көшелері, тұрғын үйлер де бейнеленген. Осы кесене үшін Әмір Темірдің әмірімен жасалған шырағандар, тайқазан он алтыншы ғасырда салынған (1866 жылы түсірілген) Сауран мұнарасы бар. Мұнараның биіктігі он бір метр, шайқалмалы болуымен таң қалдырған [16, 54-б.].

Қазандық бөлмесінің солтүстік қабырғаларына сол кезде түсірілген жазулардың сапасын мен XIV ғ. көркем жазулармен салыстыру мүмкін емес. Қоқан билігі кезінде кесенеге жөндеу жұмыстары жүргізілмегенін көруге болады.

Қазандық бөлмесінің, яғни, Жамағатхан бөлмесінің солтүстік қабырғаларына, қабырхана есігінің оң және сол жақ тұстарына мата, қағазға түсіріліп, қабырғаға жапсырылған мәтіндер болды. Сол кезеңдегі аспалы шамды да көруге болады (2-сурет).

2-сурет. XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесінің Қазандық бөлмесі. Қабырхана тұсы (Түркістан альбомы)

3-сурет. 19 ғ. Рәбия Сұлтан бегім мазары (Түркістан альбомы)

XIX ғ. екінші жартысында жарияланған В.И. Верещагиннің суреті, А.А. Кунның альбомы кесене, оның аумағындағы ескерткіштер туралы мәлімет береді.

**4-сурет – В. Верещагиннің альбомы.
XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесі. Қабырхана есігі**

В. Верещагиннің суреттерінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне, қабырхана есіктеріне қатысты мәліметтерді көруге болады. Бұл суреттер қабырхана бөлмесінің екі қола балға тұтқаның суреттері айқын бейнеленген. Екі тұтқа 20 ғ. 1959 ж. жоғалып кеткен болатын. Қазіргі кезге дейін бұл тұтқалардың жағдайы туралы ешқандай деректер табылмаған.

1880 ж. жүргізілген жөндеу жұмыстарында жөндеу жұмыстарын жүргізуден хабары жоқ адамдардың жасаған жөндеу жұмыстары кезінде едәуір нұсқан келтірілді. Сыртқы қаптама кірпіштер еуропалық үлгідегі кірпіштерден қолданылған. Оларды алғашқы өрнектің

үстінен қиоластыру ғимараттың стиліне қарама-қарсы келді. Ғимарат ішіндегі көне желімді өрнектер әктеліп кетті. Орталық бөлменің сақталып қалған көркем тақталарын жұлып ала бастаған Зәкір шебердің бастаған жөндеушілерді жергілікті ел тоқтатты. Сондықтан, қабырхан алдындағы қазандық бөлмесіндегі ойықтардағы көркем өрнектер сақталып қалды. Ол қабырғаның төменгі тұсындағы түпнұсқа түрінде сақталған өрнектер деуге болады [12, 26-б.].

Әзірет Сұлтан кесенесіндегі Тайқазан, екі цилиндр сипатындағы шырағандар, жылқы қылы, жалаулар байланған тулар, үлкен ту лаухамен ұшталған суретте түсірілген. Ахмет Ясауи кесенесінің қабірхана және қазандық бөлмелерінің көрінісі берілген. Қазандықтың қабірхана тұсындағы ойығы, сталактиттер, есік тұсына тірелген ұзын сегіз метрлік ұшы лаухамен ұшталған ту бар [16].

Қожа Ахмет кесенесінің қас беті бітпей қалған құрылыс екені белгілі. Осы құрылыстан қалған ағаштар он тоғызыншы ғасырдағы фотосуретте бейнеленген. Қас бетте ұя салған құс та түсірілген [16, 9-б.]. Сонымен қатар Ахмет Ясауи кесенесінің қабірхана және қазандық бөлмелерінің көрінісі берілген.

Қазандықтың қабірхана тұсындағы ойығы, сталактиттер, есік тұсына тірелген ұзын сегіз метрлік ұшы лаухамен ұшталған ту бар. Тайқазанның құлақтарына тулар бекітілген. Қожа Ахмет кесенесінің қас беті бітпей қалған құрылыс екені белгілі. Осы құрылыстан қалған ағаштар он тоғызыншы ғасырдағы фотосуретте бейнеленген. Қас бетте ұя салған құс та түсірілген [13, 9-б.].

Әмір Темірдің шөбересі Рәбия Сұлтан бегім кесенесінің өрнектік әрленуі Ахмет Ясауи кесенесіндегі әрленуге ұқсайды. 1897 жылы 16 қазандағы Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің протоколында 1895 жылы тамызда Рәбия Сұлтан бегім мазарының құлағаны айтылады. Кейінгі зерттеуші ғалымдар жүргізген қазба жұмысы кезінде кезінде түрлі әрлеуге арналған көк, аспан көк, ақ түсті көркем тақтайшаларды тапқан. Кесенені әрлеуде куфи жазуы, өсімдік тектес, эпиграфикалық өрнектер қолданылғаны белгілі болды [16, 132 б.].

1866–1872 ж.ж. «Түркістан альбомында» кесененің оңтүстік батыс тұсының көрінісі бар. Онда кесене күмбездері, үш күмбезді мұнара, қас беті түсірілген. Әзірет Сұлтан кесенесінің оңтүстік-батыс бөлігі 1871–1872 ж.ж. қаланың «Бақы мешіт бөлігі» деп аталған. Үйлер кесектен салынып, төбесі бір қабат етіп жабылған. Шөптер үйіліп, аулада қазылған құдық болған. Осы тұста аулалар кесектермен қаланып қоршалғанын көруге болады. Ел мал тезектерін жинап, кептіріп, отын ретінде қолданған. Бұл біздің ата-бабаларымыздың ертеден қолданып келе жатқан отын түрі деуге болады. Үйдің төбесіне тұрғындар саты арқылы шыққан.

1905 жылы Орта және Шығыс Азияны зерттеу жөніндегі орыс комитетінің экспедициясы Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесін зерттеуді қолға алады. Профессор Веселовский және екі сәулетші осы мәселемен айналысты. Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі кесенені жөндеудің қажеттігі туралы мәселе көтерді. Бірақ, бұл жұмыс қаржы тапшылығынан аяқсыз қалған. Сол кездегі елдегі саяси, әлеуметтік, экономикалық мәселерді көтерген алаш азаматтарының мақалаларына назар салғанда Түркістан, Әзірет Сұлтан кесенесінің елдің өміріндегі маңызын, сақтау, жөндеу басқа да мәселелерін айтып, жарияланғаны белгілі.

1910 жылы садақадан жинаған қаржы есебінен халім даярлайтын бөлме, кейбір қабырғалар жөнделіп шыққан [11, 12–б.]. Бұл жылдары кесенені жөндеуге Ресей тарапынан ешқандай қаржы бөлінбеген, жұмыс елден жиналған садақаға түскен қаржы негізінде жүргізілді. 1911 жылы комиссия да тиянақты жөндеу үшін 100000 сом қаржы қажет екенін айтады. Бірақ, қаржы бөлінбегені байқалады. Одан кейінгі жылдары әлемдегі, Ресей империясындағы саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдайлар, бірінші дүние жүзілік соғыс,

революцияның бастапқы жылдары кесенеге ешкім назар салмады. Елден жиналған қаржының көбі кесенені жөндеуді сылтау еткендердің қолында кетті.

1918 жылы 6–9 қаңтарда Түркістанда өткен Сырдария облысы қазақтарының съезіне облыстың уездерінен 79 өкіл, Алашорда үкіметінен 3 өкіл қатысқан. Сол үш өкілдің бірі Міржақып Дулатов Түркістандағы Әзірет Сұлтан кесенесі және Түркістан қаласының тарихы туралы «Қазақ» газетіне мақала жариялайды. Түркістан, жалпы қазақ елінің қамын ойлаған алаш азаматтарының жариялаған еңбектерінде жер, әлеуметтік жағдай, ел жағдайы қамтылған. 1913 жылы «Қазақ» газетінде Міржақып Дулатұлы Ташкентке бара жатқан кезде Түркістанға келіп, Әзірет Сұлтанға зиярат еткені туралы «Әзірет Сұлтан» деген мақаласында жариялайды.

Мақалада Түркістанның, Әзірет Сұлтанның қазақ халқының тарихындағы маңызы мен орны, сол кездегі кесене жағдайы баяндалады. Кесененің әр жері жарылып, бұзылуға бет алып тұрғаны, 1910 жылы елден мешітті түзетеміз деп жиналған көп қаржы айтылады. Әр облыстағы қазақтардан Әзірет Сұлтан мешітін түзетуге көп қаржы жиналған, бірақ ол жөндеу жұмыстарына түгел жұмсалмай, түзету ісі толық бітпей тоқтатылған. Атбасар уезінің қазақтары, Әулиеата уезінің, Ақмола, Семей, Жетісу облыстарының қазақтарынан қаржы жиналған, дегенмен жинаушылар оны өз пайдасына жаратып кеткен [17, 8-б.].

1909–1910 жылдары қазақтар қоныстанған жерлерден Әзірет Сұлтан кесенесін жөндеуге мол қаржы бөлінгені белгілі. Ресей Империясының жергілікті басқару жүйесі жөндеуге қаржы жоғын, археология комиссиясы қаржы бөле алмайтынын айтса, жергілікті халықтан жиналған көп қаржы жөндеуге толық жұмсалмаған. Ел барлық кезде кесене үшін қаржысын аямаған. Міржақып Дулатұлы «қай жердің қазағы болса да Әзірет Сұлтанды біледі» дейді. [18, 9-б.].

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында кесенеді 1922 ж. өлшеу мен фототүсірілім ғана емес, сонымен бірге, тарихи-археологиялық зерттеулер жүргізілді. Ахмет Ясауи кесенесінің іргетасы зерттеліп, зерттеу нәтижесінде көне XII-XIII ғ.ғ. кесененің төбесі ретке келтіріліп, қабырғаларының төменгі жағы жөнделіп, су ағар жүйелері құрылды [6, 39–40-бб.].

1929 ж. Түркістанда болған Жүсіпбек Аймауытов Әзірет Сұлтан кесенесі туралы мақаласында жазып жариялайды [17, 12-б.]. Сол кездегі жүргізілген жөндеу жұмыстарының сипаты. Архитектор Бачинскийдің басшылығымен жасалып жатқан көне ескерткіштерді сақтау, қайта қалпына келтіру жұмыстарының жүру сипатын байқауға болады.

Қорытынды

XIX ғ. Әзірет Сұлтан кесенесінің зерттелуі, жөнделуі жағдайы сол кезеңдегі қоғамдағы саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты болды. Кесене жанына Қоқан билігі кезінде салынған құрылыстар және орыс әскерлерінің қоныстанған тұрғын үй орындары кесененің жанына орналастырылған болатын. 1864 ж. кейінгі Ресей әскерлері қалаға орныққан тұстағы, одан кейінгі кезеңдегі кесене жағдайы, жөнделуі жақсы деңгейде болған жоқ. 1870 жылдары қала басқару жүйесі шикі кесектен салынған қала гарнизонының баспаналарын басып қалуынан сақтану үшін кесенені бұзуға қаулы шығаруы осының дәлелі деуге болады. Бұл шешім өзгертіліп, кесенені бұзу ниеті іске асырылмаған. 1872–1884 ж.ж. кесененің жөнделуіне қаржы бөлінгенмен, бұл жөндеу ғимаратқа едәуір зиян келтірді. Жөндеу барысында ғимараттың сәулетіндегі түпнұсқа құнды материалдарға зиян келтірілген.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің XIX ғ.–XX ғ. басында зерттелуі, қайта жөнделуі туралы зерделенген ғылыми зерттеулердің нәтижесі кесененің жағдайына сол кезеңдегі қоғамда болған саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістердің әсер еткенін байқауға болады. Кесене туралы зерттеген ғалымдар зерттеулері, заттай деректер, фото деректер және басқа да дерек көздері қасиетті орынның ғасырлар сынынан өтіп, ел қастерлеген киелі орнынның маңызын сақтап қалғанын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана. – Туркестан: Мирас, 1998. – 226 с.
2. Северцев Н. Месяц плена у коканцев. Сочинение Н. Северцева с картою низовьев Сыр-Дарьи. – СПб., 1860.
3. Бекчурин М. С. Описание мечети Азрета находящейся в городе Туркестане: Военный сборник. – СПб., 1866. – №8. –243 с.; Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1870. – 39 с.; Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 г. (путевые заметки). – С-Петербург, 1868. –176 с.
4. Верещагин В.В. От Оренбурга до Ташкента. 1867–1868 гг. // Всемирный путешественник. – 1874. – №5; Гейнс А.К. Священный город Туркестан. Дневник 1866 года // Собрание литературных трудов А.К.Гейнса. – СПб., 1898.
5. Ахмеров П.Н. Описание мечети Ахмеда Ясави // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1896. Т.13. вып.6. С. 530–537; Диваев А.А. Жалованная грамота данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави / перевод с персидского // Туркестанские ведомости. – 1901. – №39, 41; Лыкошин Н.С. Суеверие киргиз, связанных с Туркестанской мечетью Хазрет Султана // Туркестанские ведомости. – 1902. – №17.
6. Массон М.С. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави (қазақ және орыс тілдерінде). – Шымкент: Жібек Жолы, 2000. – 74 с.
7. Султанов У.С. Русский востоковед А.Л. Кун и его коллекция исторических документов мазара Ахмеда Ясави // Восточный архив. – 2014. – №1(29). – С. 76–83.
8. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казан: Типография императорского университета, 1886. – 215 с.
9. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX века. В кн.: История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Том VI. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – С. 260.
10. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави / Муминов А.К., Кумеков Б.Е., Султонов У.А., Шуховцов В.Т., Кенжетаев Д.Т., Кабылов А.С., Утепбергенов У.А., Айбасов А.А. – Астана, 2017. – 216 с.
11. Шуховцов В.К. Письменные документы из города Туркестана // Казахстан в эпоху феодализма. – Алма-Ата, 1981.
12. Нұрмұхамедов Н.-Б. Ахмед Ясауи сәулет ғимараты. Альбом. – Алматы: Өнер, 1988. – 168 б.
13. Кун А.Л. Түркістан альбомы. 1871–1872 [Мәтін]: тандаулы фотосуреттер. – 2005. – 168 б.
14. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худояр хана). – Ташкент: Фан, 1973. – 271 с.
15. Тұяқбаев М. Төрт қақпалы Түркістан // Ясауи мұрасы. – №1(13). Қаңтар. 2018.
16. Түркістан альбомы. – Астана: Елорда, 2005. – 228 б.
17. Жүсіпбек Аймауытов. Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Ясауи). Кіт.: Әзірет Сұлтан (тандаулы мақалалар). – Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 64 б.
18. Міржақып Дулатұлы. Әзірет Сұлтан. Кіт.: Әзірет Сұлтан (тандаулы мақалалар). – Шымкент: Жібек жолы, 2000. – 64 б.

REFERENCES

1. Smagulov E.A., Grigorev F.P., Itenov A.A. Srednevekovaia arheologiya goroda Turkestana. – Turkestan: Miras, 1998. – 226 s. [in Russian]
2. Severcev N. Mesiac plena u kokancev. Sochinenie N. Severceva s kartoju nizovev Syr-Dari. – SPb., 1860. [in Russian]
3. Bekchurin M. S. Opisanie mecheti Azreta nahodiasheisia v gorode Turkestane: Voennyi sbornik. – SPb., 1866. – №8. –243 s.; Lerh P. Arheologicheskaja poezdka v Turkestanskii kraj v 1867 godu. – Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk, 1870. – 39 s.; Pashino P.I. Turkestanskii kraj v 1866 g. (putevye zametki). – S-Peterburg, 1868. –176 s. [in Russian]
4. Vereshhagin V.V. Ot Orenburga do Tashkenta. 1867–1868 gg. // Vsemirnyi puteshestvennik. – 1874. – №5; Geins A.K. Sviashhennyi gorod Turkestan. Dnevnik 1866 goda // Sobranie literaturnyh trudov A.K.Gejnasa. – SPb., 1898. [in Russian]
5. Ahmerov P.N. Opisanie mecheti Ahmeda Iasavi // Izvestiia obshhestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete. 1896. T.13. vyp.6. S. 530–537; Divaev A.A. Zhalovannaia gramota dannaja Timurom Turkestanskoi mecheti Azreta Iasavi / perevod s persidskogo // Turkestanskije vedomosti. – 1901. – №39, 41; Lykoshin N.S. Sueverie kirgiz, sviazannyh s Turkestanskoi mechetiu Hazret Sultana // Turkestanskije vedomosti. – 1902. – №17. [in Russian]
6. Masson M.S. Mavzolej Hodzha Ahmeda Iasavi (qazaq jane orys tilderinde). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 74 s. [in Kazakh and Russian]
7. Sultanov U.S. Russkii vostokoved A.L. Kun i ego kollekcija istoricheskikh dokumentov mazara Ahmeda Iasavi // Vostochnyi arhiv. – 2014. – №1(29). – S. 76–83. [in Russian]
8. Nalivkin V. Kratkaia istoriia Kokandskogo hanstva. – Kazan: Tipografiia imperatorskogo universiteta, 1886. – 215 s. [in Russian]
9. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdках po iujnym stepiam. XVIII–XIX veka. V kn.: Istorija Kazahstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov. Tom VI. – Almaty: Daik-press, 2007. – S. 260. [in Russian]
10. Istoricheskie dokumenty mavzoleia Hodzha Ahmeda Iasavi / Muminov A.K., Kumekov B.E., Sulonov U.A., Shuhovcov V.T., Kenzhetaev D.T., Kabylov A.S., Utepbergenov U.A., Aibasov A.A. – Astana, 2017. – 216 s. [in Russian]
11. Shuhovcov V.K. Pis'mennye dokumenty iz goroda Turkestana // Kazahstan v epohu feodalizma. – Alma-Ata, 1981. [in Russian]
12. Nurmuamedov N.-B. Ahmed Iasavi saulet gimaraty. Albom. –Almaty: Oner, 1988. – 168 b.
13. Kun A.L. Turkistan albomy. 1871–1872 [Matin]: tандаулы fotosuretter. – 2005. – 168 b. [in Kazakh]
14. Nabiev R.N. Iz istorii Kokandskogo hanstva (feodalnoe hoziaistvo Hudoiar hana). –Tashkent: Fan, 1973. – 271 s. [in Russian]
15. Tuiyaqbaev M. Tort qaqpaly Turkistan // Iasavi murasy. – №1(13). Qantar. 2018. [in Kazakh]
16. Turkistan albomy. – Astana: Elorda, 2005. – 228 b. [in Kazakh]
17. Jusipbek Aimauytov. Aziret Sultan (Qozha Ahmet Iasavi). Kit.: Aziret Sultan (tандаулы maqalalar). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 64 b. [in Kazakh]
18. Mirjaqyp Dulatuly. Aziret Sultan. Kit.: Aziret Sultan (tандаулы maqalalar). – Shymkent: Jibek joly, 2000. – 64 b. [in Kazakh]